

ПОНЯТТЯ ПЕНСІЇ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті розкрито поняття пенсії у праві соціального забезпечення. Зокрема, вказано на особливості історико-правового розвитку цього поняття у науці права соціального забезпечення та визначено його характерні риси.

Становлення України як соціальної держави засвідчує створення дієвих механізмів функціонування пенсійного забезпечення.

Важливою правовою основою здійснення такого реформування є положення статті 46 Конституції України, якою встановлено, що громадяни мають право на соціальний захист, що передбачає право на їх забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Практична реалізація цих підходів можлива за наявності ефективної системи пенсійного за-

безпечення та запровадження механізмів пенсійного страхування.

У зв'язку з цим нової правової сутності та змісту набуває категорія «пенсія» — одна з найбільш актуальних та важливих у праві соціального забезпечення [1, 75].

Актуальність теоретико-правового дослідження категорії пенсії у сучасній доктрині права соціального забезпечення зумовлена запровадженням нових видів пенсійного забезпечення, що, безумовно, впливає на визначення особливостей поняття пенсії, що являє собою основне джерело існування для майже третини населення України [2, 11].

У сучасній доктрині права соціального забезпечення термін «пенсія» походить від латинського «pensio» та означає «платіж». В одному з тлумачних словників цей термін найбільш узагальнено трактується як грошове забезпечення за вислугу років, з інвалідності, непрацездатності тощо [3, 455].

Науково-теоретичне дослідження поняття пенсії слід проводити з урахуванням становлення та розвитку системи пенсійного забезпечення, яка мала місце ще за радянських часів і яку значною мірою було успадковано українською державою, її концепція спрямовувалась на створення єдиної цілісної системи матеріального забезпечення робітників та колгоспників [4].

В історико-правовому контексті пенсіями вважалися щомісячні виплати аліментарного характеру за рахунок коштів держави та колгоспів, що акумулювалися у відповідних фондах суспільного споживання і надавалися за вислугу років, з інвалідності, у разі старості, втрати годувальника, які обумовлюються певною довготривалістю суспільно корисної діяльності, в розмірах, що залежать від минулого заробітку працівника [5, 40]. Є. І. Астрахан визначав пенсію як періодичні виплати, що проводяться за рахунок коштів соціального страхування з метою матеріального забезпечення робітника, службовця чи його сім'ї у зв'язку із завершенням певного великого циклу його трудової діяльності або у зв'язку з остаточним чи тривалим вибуттям його з числа повноцінних працівників [6, 364]. При цьому у своїй праці вчений наводить характерні ознаки пенсій:

- виплата їх за рахунок спеціалізованого джерела;
- виплата здійснюється періодично (щомісячно);
- пенсії встановлюються з урахуванням трудового стажу громадян та соціальних факторів;
- призначаються за умов, указаних у законі (досягнення передбаченого віку, настання інвалідності, втрата годувальника, наявність певного трудового стажу тощо);
- виплата пенсій гарантується державою;
- як правило, вони нараховуються відповідно до заробітної плати або іншого доходу;
- пенсії є основним джерелом для існування непрацездатних пенсіонерів [7].

Відомий радянський учений В. Андреев визначив пенсію як щомісячну виплату з фондів для непрацездатних, що призначається в розмірах, співвіднесених з минулим заробітком, осо-

бам, котрі впродовж встановленого терміну займалися суспільно корисною діяльністю й досягли певного віку [8, 31]. Дещо іншу, хоча й подібну до позиції В. Андреева, точку зору обстоював С. А. Іванов, на думку якого суб'єктами отримання пенсії, крім «непрацездатних», були й «літні» громадяни. Зокрема, вчений визначає пенсію як грошову виплату (з розрахунку на місяць), призначувану відповідно до встановлених державою правил літнім і непрацездатним громадянам з огляду на визнану суспільством об'єктивно існуючу необхідність надавати таким громадянам утримання чи допомогу за рахунок коштів, асигнованих на ці цілі державою [9, 74]. З іншого боку, В. М. Толкунова характеризує пенсію як матеріальне забезпечення громадян у старості, з інвалідності та в разі втрати годувальника, а також за вислугу років у вигляді систематичних грошових виплат [10, 339].

Теоретико-правовий аналіз позицій вчених дає змогу вказати, що виділення такої риси пенсій, як їх безеквівалентність у праві соціального забезпечення, є суперечливим та неоднозначним. Тому слушною є думка М. Д. Бойка стосовно аліментарного та безеквівалентного характеру лише соціальних пенсій, оскільки в солідарній системі пенсійного забезпечення трудові пенсії пов'язані з минулою трудовою діяльністю пенсіонера і залежать (крім пенсій з інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника, пов'язаних з трудовим каліцтвом чи професійним захворюванням) від страхового стажу, тобто періоду, протягом якого сплачувалися внески до Пенсійного фонду, та їх розміру; в системі накопичувального пенсійного забезпечення пенсія виплачується за наявності відповідної суми на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку пенсіонера та залежно від її розміру, а в системі недержавного пенсійного страхування — залежно від добровільних пенсійних внесків до недержавного пенсійного фонду [11, 142].

Дослідження поняття пенсії дає змогу відзначити його комплексний характер, що відображає риси пенсії у старості, з інвалідності та в разі втрати годувальника, а також за вислугу років.

Інтерес до пенсійної системи активізувався з переходом до ринкових відносин, що було пов'язано з появою нових термінів у праві соціального забезпечення. Зокрема, як зазначає С. Приліпко, термін «система пенсійного забезпечення» частіше використовувався в минулому, замість нього почали застосовувати понят-

тя «пенсійна система» як у нормативних актах, так і в наукових колах. Вчений зазначає, що таке використання нової термінології не є випадковим, воно пов'язане з поступовим формуванням змішаної трирівневої пенсійної системи, яка має стати основною частиною соціального захисту похилого віку [12, 45].

У юридичній літературі висловлюються думки, що найповніше визначити та охарактеризувати поняття пенсії у праві соціального забезпечення можна за такими ознаками:

- соціально-правова природа пенсії;
- характеристика суб'єктного складу отримувачів пенсії;
- періодичність виплати пенсій тощо [13, 145].

Враховуючи короткий аналіз видів пенсій, можна стверджувати, що за допомогою пенсійних виплат виконується найважливіше завдання держави — здійснення соціального захисту громадян.

Поняття пенсії у юридичній літературі розглядається вченими крізь призму диференційованого підходу до розуміння цієї правової категорії. Ю. Васильєва розглядає поняття пенсії у контексті виділення таких її різновидів, як:

- пенсії з державного пенсійного забезпечення;
- пенсії з державного пенсійного страхування;
- державні соціальні пенсії.

Як правові критерії диференціації дослідниця використовує такі чинники:

- джерело фінансування (пенсія з державного пенсійного страхування виплачується за рахунок коштів пенсійного фонду, пенсії двох інших видів — за рахунок державного бюджету);
- категорії осіб, які забезпечуються (пенсії з державного пенсійного забезпечення надаються окремим громадянам у зв'язку з певним строком військової або державної служби, служби в правоохоронних органах, а також тим, хто постраждав унаслідок шкідливих радіаційних впливів);
- соціальні пенсії (соціальні виплати, що надаються громадянам, котрі не мають права на пенсійне забезпечення першого або другого виду);
- умови призначення (наявність страхового стажу або певного строку служби);
- розмір пенсії (він може залежати від минулого заробітку або від прожиткового мінімуму пенсіонера) [14, 24—30].

Л. М. Князькова, розглядаючи питання щодо сутності пенсій, виділяє такі самі види пенсій

та дає свої визначення кожного виду. Наприклад, пенсію за державним забезпеченням дослідниця розглядає як щомісячну грошову виплату з державного бюджету, призначавану окремим категоріям громадян у зв'язку з визначеним терміном передбаченої законом служби (роботи) у розмірі, порівняному з колишнім заробітком (грошовим забезпеченням) [15, 8].

Пенсія за державним соціальним страхуванням — це щомісячна грошова виплата з бюджету Пенсійного фонду України, призначавана громадянам, які мають страховий стаж визначеної тривалості в розмірі, порівняному з колишнім заробітком [15, 8].

Державна соціальна пенсія — це безоплатне щомісячне грошове фіксоване забезпечення з державного і місцевого бюджетів, призначаване непрацездатним громадянам, які не мають права на пенсію за державним пенсійним забезпеченням, у випадках досягнення встановленого законодавством віку (настання інвалідності, втрати годувальника) у розмірі, порівняному з розміром прожиткового мінімуму пенсіонера [15, 8].

Такий підхід є важливим у контексті становлення в Україні не лише державного пенсійного забезпечення, а й страхування. Подібну позицію висловлюють і інші вчені. Зокрема, В. Я. Бурак та С. М. Сімчук розглядають страхові та державні пенсії і дають відповідну оцінку [16]. Пенсія, на їх думку, — це щомісячна довгострокова виплата, яка призначається та виплачується особі у випадку настання пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника чи вислуги років за рахунок коштів Пенсійного фонду України чи бюджетів різних рівнів та є основним джерелом доходу особи. При цьому дослідники дають детальну характеристику різновидів пенсії.

Проводячи науково-теоретичне дослідження пенсій у праві соціального забезпечення, слід зазначити, що за правовою природою їх прийнято поділяти на страхові, державні, соціальні. Тобто поняття «пенсія» має комплексний характер, адже об'єднує в собі всі три різновиди.

У свою чергу, кожен різновид пенсії має певні ознаки. Зокрема, страхову пенсію можна визначити як щомісячну страхову виплату, яка надається застрахованим громадянам при досягненні пенсійного віку, у разі інвалідності чи втрати годувальника з коштів соціальних страхових фондів у порядку і розмірах, визначених законом. Основними ознаками страхових пенсій є такі: вони виплачуються із соціальних

страхових фондів за рахунок страхових внесків; перелік страхових пенсійних випадків визначений законом; розмір пенсії співвіднесений з попереднім заробітком застрахованої особи; основною умовою призначення такої пенсії є наявність трудового стажу.

Залежно від страхового випадку можна виділити такі види страхових пенсій: за віком (на загальних та пільгових підставах), у випадку інвалідності, у випадку втрати годувальника.

Державні* пенсії — це періодичні грошові виплати, що призначаються громадянам у зв'язку з роботою на певних посадах, пов'язаних з виконанням державних обов'язків, та виплачуються з державного бюджету та бюджетів різних рівнів. Державним пенсіям притаманні такі правові ознаки: виплата здійснюється за рахунок державного чи місцевих бюджетів; їх виплата їх залежить від наявності спеціального стажу, пов'язаного з виконанням державних обов'язків; як правило, розмір такого різновиду пенсій є дещо більшим від страхових пенсій; умови призначення їх, а також розміри та категорії осіб, що мають на них право, регулюються спеціальними законами; вказані пенсії призначаються після звільнення громадян з посад, на яких вони виконували державні обов'язки.

У науковій літературі соціальні пенсії визначають як різновид пенсійного забезпечення, що призначається незалежно від трудового (страхового) стажу та причини його відсутності, без зв'язку з минулою суспільно корисною діяльністю, в розмірах, пропорційних до мінімального розміру пенсії за віком. Тобто це вид пенсійного забезпечення, який надається особам, котрі не мають права на інші види пенсій. Соціальні пенсії слід відрізнити від соціальної допомоги, яка являє собою короткострокову (одноразову або періодичну) виплату, цільовим призначенням якої є компенсація втраченого заробітку чи додаткова підтримка громадян у випадку настання соціального ризику за рахунок коштів соціальних страхових фондів чи бюджетів різних рівнів.

Отже, враховуючи зазначені різновиди пенсій, можна стверджувати, що поняття пенсії у доктрині права соціального забезпечення є комплексним та відображає всі загальні ознаки, які притаманні кожному різновиду пенсії.

Слід зазначити, що визначенню категорії «пенсія» не завжди приділялася належна увага у законодавстві.

Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року в статті 1 визначає право громадян України на державне пенсійне

забезпечення за віком, з інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, визначених законом. При цьому законодавець окреслює види державних пенсій, поділяючи їх на трудові та соціальні [17].

Прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [18] заклало принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених цим Законом, а також регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів, видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим цим Законом.

Прийняття цього Закону стало важливим кроком держави у напрямі реформування системи пенсійного забезпечення на основі загальноприйнятих європейських стандартів, які базуються на принципах соціальної справедливості, фінансової стабільності пенсійної системи та сприяння економічному зростанню. Закладені у ньому підходи полягають у забезпеченні принципів соціальної справедливості, поступового підвищення розмірів пенсій відповідно до встановлених державою соціальних стандартів [19].

У зв'язку з цим значно було посилено увагу законодавця до категорії «пенсія». У статті 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» було встановлено, що пенсія — це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом. Таке визначення є досить важливим, оскільки розкриває сутність категорії «пенсія», вказує на її ознаки. Водночас зазначена стаття містить дефініцію терміна «пенсійні виплати»: це грошові виплати в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, які здійснюються у вигляді пенсії, довічної пенсії або одноразової виплати. Отже, характерною рисою пенсії є те, що вона виплачується в грошовому еквіваленті в установленний законом період.

Після реформування пенсійної системи та запровадження недержавного пенсійного страхування інститут пенсії у праві соціального забезпечення набрав нових, характерних для трирівневої системи пенсійного забезпечення громадян рис.

Основним нормативно-правовим актом, спрямованим на запровадження недержавного пенсійного забезпечення, став Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення». Статтею 1 цього акта визначено, що пенсійна виплата — це грошова виплата учасникові недержавного пенсійного забезпечення або його спадкоємцям, що здійснюється за рахунок накопичених у недержавному пенсійному фонді та облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку грошових коштів у випадках, передбачених законом.

Слід зауважити, що поняття пенсії та пенсійних виплат у праві соціального забезпечення не є тотожними, хоча їх природа полягає у здійсненні соціального захисту громадян. Відтак характерні ознаки пенсії у праві соціального забезпечення дають змогу відмежувати її від інших виплат. Серед особливостей поняття «пенсія», які відрізняють її від «виплат», можна виокремити:

- гарантія держави щодо виплат за наявності відповідних обставин;
- детальне регулювання в централізованому порядку умов і рівня забезпечення відносно колишнього заробітку мінімального і максимального розмірів;
- джерелом фінансування є Пенсійний фонд України (окрім деяких винятків), сформований за рахунок страхових внесків усіх працюючих громадян, а також підприємств, установ, організацій;
- непрацездатність суб'єктів (фактична чи презюмована);
- надання забезпечення залежно від трудової діяльності (за винятком соціальних пенсій).

Реформування пенсійного забезпечення на нинішньому етапі здійснюється на основі впровадження трирівневої системи пенсійного забезпечення в Україні на підставі статті 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», зокрема:

- солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності й субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених законом;

- накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій та одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом;
- системи недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Їх практична реалізація створює якісно нові механізми гарантування права особи на соціальний захист, створення нових підходів до розуміння сутності пенсії. Так, у системі недержавного пенсійного страхування пенсії набувають характеру пенсійних виплат, які провадяться на основі договірно-правового регулювання відносин між особою та недержавними пенсійними фондами.

Пропоноване теоретико-правове дослідження засвідчує, що у праві соціального забезпечення пенсію можна визначити як обов'язкові періодичні щомісячні виплати, які провадяться у грошовій формі громадянам за рахунок коштів Пенсійного фонду, інших фондів соціального страхування або державного бюджету в разі досягнення особою передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, втрати годувальника чи інших підстав на умовах і в порядку, визначеному законом.

Отже, основними рисами пенсії є:

- гарантованість її державою;
- обов'язковість, періодичність її виплати;
- грошові виплати залежно від різновиду пенсії здійснюються за рахунок державного бюджету, Пенсійного фонду та інших фондів соціального страхування;
- виплати у разі настання старості, інвалідності, втрати годувальника тощо;
- умови та порядок виплати пенсій регламентується актами пенсійного законодавства України.

Таким чином, пенсія є важливим об'єктом, який покладено в основу функціонування системи не лише пенсійного, а й права соціального забезпечення на сучасному етапі становлення України як соціальної держави.

1. *Сирота І. М.* Право соціального забезпечення в Україні.- К., 1998.
2. *Надточій Б., Яценко В.* Пенсійне забезпечення в Україні: історичний аспект // Україна: аспекти праці.- 2000.- № 1.
3. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. проф. Н. Ю. Шведовой.- 17-е изд.— М.: Русский язык, 1978.
4. *Ачкарян В. А.* Государственные пенсии в СССР: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук.— М., 1960; *Зайкин А. Д.* Правоотношения по пенсионному обеспечению в СССР: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук.— М., 1974; *Захаров Л. Д.* Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы (правовое исследование): Автореф. дис.... докт. юрид. наук.- М., 1978.
5. *Гушин И. В.* Советское право социального обеспечения: вопросы теории.— Минск, 1982.
6. Советское трудовое право / Под ред. Н. Г. Александрова, Д. М. Генкина.- М., 1946.
7. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих— М., 1961.— С. 19; *Захаров М. Л.* Основные принципы советского пенсионного права // Советское пенсионное право / Под ред. М. Л. Захарова.- М., 1974.— С. 97.
8. *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР: Учеб. пособ.- М., 1987.
9. Трудовое право: Энциклопедический словарь / Гл. ред. С.А. Иванов.- М.: Сов. энциклопедия, 1979.
10. Советское трудовое право / Под ред. Н. Г. Александрова.- М.: Юриздат, 1949.
11. *Бойко М. Д.* Право соціального забезпечення України: Навч. посіб.- К.: Олан, 2004.
12. *Прилишко С.* Право на пенсійне забезпечення та його реалізація в умовах ринкової економіки // Право України.- 2003.- № 2.
13. *Сирота І. М.* Право социального обеспечения в Украине: Учебник.— Изд. четвертое, перераб. и доп.— Харьков: Одиссей, 2003.
14. *Васильева Ю. В.* Основания для дифференцирования правового регулирования пенсионных отношений // Правоведение.- 1998.- № 3.- С. 24-30.
15. *Князькова Л. М.* Правові питання забезпечення пенсіями за вислугу років працівників органів внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.- Харків, 2001.
16. *Симчук С. М., Бурак В. Я.* Право соціального забезпечення України.- К.: Т-во «Знання», КОО, 2003.— С 116-138, 138-167.
17. Про пенсійне забезпечення. Закон України від 5 листопада 1991 року № 1788-ХІІ // Відомості Верховної Ради України.- 1992.- № 3.- Ст. 10.
18. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-ІV // Відомості Верховної Ради України.- 2003.- № 49-51.- Ст. 376.
19. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін.— Харків: Право; К.: Видав. дім «Ін Юре», 2003.

R. Pehrest

THE NOTION OF PENSION IN SOCIAL PROVIDING LAW

The notion of pension in social providing is considered in the article. The peculiarities of historical-legal development of the notion are researched in science of social providing law. Characteristic features are also defined in the article.